

Németh T. Enikő

A HEZITÁCIÓK KISZŰRÉSE ÉS A BESZÉDFONETIKAI ELEMEL SZEREPE A MEGNYILATKOZÁSHATÁR- VIZSGÁLATNÁL

1. Bevezetés

Ez a dolgozat a JATE BTK 1986. őszi kari TDK-konferenciájára benyújtott A köztöszök és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozÁshatár-vizsgÁlatban c. dolgozÁtomnak azt a részét tartalmazza, amely a szóbeli diszkurzusok megnyilatkozÁsokra történő tagolásÁnak elvi és gyakorlati problémái közül a beszédfonetikai elemek szerepére kíván rávilÁgítani.¹ A vizsgÁlati korpusz hetven percnyi beszélt nyelvi anyag, amely hét adatközlőtől származó tíz-tíz percnyi riportrészletből tevődik össze. A riportalanyok iskolai végzettségüket, foglalkozásukat, nemüket tekintve különböznek:

	neme	isk.	végzettsége	foglalkozása
A	adatközlő nő	8 ált.		óvodai dajka
B	adatközlő nő	érettségi		nyugdíjas
C	adatközlő férfi	8 ált.		TSZ-kocsis
D	adatközlő nő	8 ált.		hivatalsegéd
E	adatközlő nő	érettségi		harmadéves joghallg.
F	adatközlő nő	főiskola		szociálpolitikai csoportvezető
G	adatközlő nő	érettségi		munkaerőgazdálko- dási előadó

A riportalanyok a beszélgetések során nagyjából ugyanazokat a kérdéseket kapták (életükről, csalÁdjukról,

fiatalkorukról, kedvenc időtöltésükről stb.), a kérdéseket a riportkészítéskor hallották először. A konkrét vizsgálat megkezdése előtt a riportokat központosítás nélkül legépeltem, igyekeztem mindent leírni, amit csak a riportalanyok kimondtak. Az írott változat szolgált a vizsgálat keretében, ebben tudtam elhelyezni a szegmentálásra vonatkozó jelöléseimet.

2. A hezitációk kiszűrése

A riporter és a riportalanyok beszédének elkülönítése után kiszűrtem a vizsgált korpuszból a nyelvi funkcióval nem rendelkező "beszédzavarokat", a hezitációkat. Hezitációnak nevezek minden olyan fonémarealizációval rendelkező vagy nem rendelkező (csend) akusztikai jelenséget, amelynek nyelvi funkciója nincs, és amely a beszélő beszédprodukciója során működő kognitív folyamatok zavarát tükrözve, megszakítja a beszéd folyamatot. MACLAY és OSGOOD (MACLAY--OSGOOD, 1977) felosztását követve négy hezitációtípust vettem figyelembe: ismétlés, téves kezdés, kitöltött szünet, kitöltetlen szünet. Az ismétlésnek nevezett hezitációtípusba tartozik minden olyan ismétlés, amely a megnyilatkozás jelentése szempontjából jelentéktelennek ítéltető. Lássunk néhány példát erre a hezitációtípusra!

- (1) Hát hát most jelenleg nem dolgozok seholse mert betegállományban vagyok.² /C/
- (2) Úgy szóval az összes ami Szegeden történt azt végigéltük és és nekem ez egy egy nagyon rossz emlék. /F/
- (3) Gyergyóban laktunk először különben aztán Maroshévízen. Szóval két helyen és 44 őszén jöttünk el. Már már én meg a gyerekeim mert a férjem az bizony hát sajnos katona volt. /B/

MACLAY és OSGOOD (i.m.) téves kezdésnek tart minden félbehagyott, félbeszakított megnyilatkozást. Ezzel a felfogással szemben én úgy gondolom, hogy nem minden félbehagyott megnyilatkozás tekinthető hezitációnak, mert vannak köztük olyanok, amelyek a szituációból befejezhetők egyrészt a verbális kontextus,³ másrészt pedig a nem-verbális kommunikáció jelzései

segítségével,⁴ és mint ilyenek, a beszéd folyamat szerves részének tekintendők.

- (4) Már hallottam hogy találkoztunk de hát én csak most ismertelek közelebből meg **hogy valóban ismerlek.** /B/

A kiemelt megnyilatkozásrész elől hiányzik valami, ami a verbális kontextus alapján azonban kiegészíthető: Most látom/most jövök rá. (A nem-verbális kommunikáció látható jelzéseit nem tudtam figyelembe venni, mert csak magnófelvétel állt rendelkezésemre és nem film.)

Hasonlóan kiegészíthető a megnyilatkozás a következő példában:

- (5) (Az adatközlő óvodában dolgozik és azt sorolja fel, mit kell csinálnia reggelente.)

Akkor a reggelit bevisszük. Segítünk az óvónőnek reggeliztetni. **És utána meg a napi.** /A/

A megnyilatkozás befejezése a kontextus alapján adott: És utána meg a napi munka/teendők/feladatok következnek/jönnek.

A téves kezdések közé sorolható hezitációknak két csoportja van: visszakeresett téves kezdések és vissza nem keresett téves kezdések. E két altípus megkülönböztetését annak alapján lehet elvégezni, hogy a beszélő visszatér-e a helytelenül megkezdett, használt szóhoz, hogy helyesbítse azt, vagy sem. A (6)-(8)-ban visszakeresett téves kezdések találhatók.

- (6) És az édesanyámnak kiterjedt rokonságánakból sokan Szegeden éltek. /B/

- (7) Ezen kívül még **progra** programokat is kell készíteni negyedévekre. /G/

- (8) Mert szerintem a **civilá** a civilizáció azt is hoztak többek között hogy a mai gyerekeknek meg van adva minden lehetőségük arra hogy hogy lenne gyerekkoruk de de mégisincs valahogy. /D/

A (9)-ben és (10)-ben nem történik meg a visszakeresés, a félbehagyott megnyilatkozások után a beszélők új megnyilatkozásba kezdenek.

- (9) Hát a gyermekkorom az elég messze van. **De hát az** úgy vagyok vele, mint általában mindenki. /B/
- (10) És éltem az akkori fiatalasszonyok életét hát társaságba jártunk. Em mihozzánk is jöttek. És egy év múlva megszületett az első gyerek. /B/

A hezitációk harmadik típusa a kitöltött szünet. A hezitációs segédeszközökön ("öö", "aa", "hm" stb.) kívül ide kell sorolni mindazokat a lexikai elemeket - döntő többségükben kötőszókat -, amelyeknek a beszéd folyamatban nincsen nyelvi funkciójuk. Tekintsük a következő megnyilatkozásokat.

- (11) (- Szerettél iskolába járni?)
- **Hát öö** hát szerettem is. /A/
- (12) Tehát én voltam a **aa** mondtam úgy hogy a kedvenc. /D/
- (13) A többi unokatestvérem pedig **öö** hát általános iskolai tanulók vagy még tanulnak mind jelenleg is. /E/

A negyedik hezitációtípus a kitöltetlen szünet.

Kitöltetlen szünetnek minősül a szokatlanul hosszú csend és a fonémák jelentésmegkülönböztetéssel nem rendelkező meghosszabbítása. Lássunk egy példát a jelentésmegkülönböztetéssel nem rendelkező fonémameghosszabbításra:

- (14) (- Szoktál velük játszani? Vagy ráérsz? Van egyáltalán szabadidőd?)

- Szoktam velük játszani. /D/

A szoktam sz-je már a riporter Szoktál velük játszani? megnyilatkozása után elkezdődik és a riporter másik két kérdése alatt végig hallatszik.

Arról, hogy az általam megvizsgált hetven percnyi anyagban milyen számban fordultak elő a különböző hezitációtípusok, a táblázat számol be. (Arra, hogy éppen hol és miért fordultak elő a különböző hezitációtípusok, nem kerestem a választ, a célom csak a hezitációk kiszűrése volt.)

Hezitációtípusok

Adat- köz- lők	Ismét- lés	Vissza- kere- sett téves kezdés	Vissza nem ke- reset téves kezdés	Kitöl- tött szünet	Kitöltet- len szü- net (fonéma meghosszab- bítás)	össze- sen:
A	4	3	--	10	--	17
B	12	8	4	12	--	36
C	8	11	--	18	--	37
D	34	3	1	11	3	52
E	1	8	--	21	--	30
F	10	12	--	9	--	31
G	1	5	--	4	--	10

3. A beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozáshatár-
vizsgálatnál

A beszéd kutatás fellendülésével a fonetikai vizsgálódások is a beszéd egésze felé fordultak. A beszédfonetikai elemeknek⁵ (intonáció, hangsúly, szünet, beszédtempó stb.) a langue szintjén az adott nyelvet beszélő közösség által konvencionalizált prozódiai minták felelnek meg. A beszélők ezekből a mintákból választanak konkrét verbális kommunikációjuk során az egyéni orgánusuk megszabta határok között. A konkrét verbális kommunikáció során megjelenő prozódiai jelenségeknek tehát mindig van egy minden beszélőre nézve kötelező eleme, és valamilyen, a konkrét beszélő egyéni orgánusából fakadó egyéni variánsa (ld. BARTÓK, 1974. 6; FÓNAGY—MAGDICS, 1967. 310).

A beszédfonetikai elemek közül most csak a szünettel és az intonációval foglalkozom, bemutattam, hogyan próbáltam meg felhasználni ezeket, eszközfonetikai méréseket nem végezve, a diszkurzusok megnyilatkozásokra történő szegmentálása során. (Természetesen alaposabb, biztonságosabb felhasználásukhoz elengedhetetlenek lesznek az eszközfonetikai mérések.)

A megnyilatkozáshatárok megállapítását tekintve az intonációnak (hanglejtésnek) a megnyilatkozások végét, illetve az új megnyilatkozások kezdetét jelző aspektusa a lényeges. Az általam elemzett korpuszban az adatközlők megnyilatkozásai legnagyobb számban kijelentők voltak, éppen ezért elsősorban a kijelentések hanglejtéséről kell szót ejtenem. SZENDE (1976. 114) hangsúlyozza, hogy bár egyetlen közlésfajta sem sajátíthat ki magának kizárólag egy bizonyos hanglejtéstípust, a kijelentő és felszólító tartalmú megnyilatkozások általában ereszkedő hanglejtésűek.⁶ FÓNAGY és MAGDICS vizsgálatai alapján azt mondhatjuk, hogy a spontán beszélgetésekben a megnyilatkozásoknak csak mintegy a fele végződik az alapponton, az ereszkedő, ill. eső hanglejtésen kívül a szökő és a lebegő hanglejtés is jelezheti a megnyilatkozások végét. A megnyilatkozások utolsó szótagjának dallamszintje elárulja a hallgatónak "hogya beszélőnek van-e a tárggyal kapcsolatban még mondanivalója, s hogy ez a mondanivaló milyen szorosan fűződik a már elmondottakhoz." (i.m. 142.) A megnyilatkozások közötti szorosabb kapcsolatra utal a lebegő hanglejtés. Ezen hanglejtés-típus esetében volt a legnehezebb a megnyilatkozáshatárt megállapítanom, mert a lebegő hanglejtés nem jelzi olyan markánsan a megnyilatkozáshatárt, mint az ereszkedő, eső vagy szökő intonáció. Az ereszkedő, eső intonáció esetében a megnyilatkozáshatárok megállapítása viszonylag egyszerű volt. A megnyilatkozás a beszélő alaphangján ért véget, a következő megnyilatkozás pedig magasabb hangtartományból indult, ahogy ez lenni szokott új megnyilatkozások kezdetén (ld. BARTÓK 10, 14). A szökő intonáció érzelmi töltéssel rendelkező megnyilatkozások végét jelzi. Tekintsük a következő példát!

- (15) És én rettenetesen elkezdtem sírni hangtalanul az ágyban és és elkezdtem imádkozni hogy édes jó Jézuskám cseréld ki ezt a karácsonyfát. **Nagyobb legyen ez a karácsonyfa mire fölébredek.** És sírás közepette természetesen elaludtam. /F/

A kiemelt megnyilatkozás vágyat, óhajtaást fejez ki, végén a hanglejtés felszökik.⁷

A megnyilatkozáshatár megállapításának kétes esetei általában a lebegő intonációjú megnyilatkozásokhoz kapcsolódtak.

- (16) Édesapám dolgozott. Édesanyám hát az akkori szokás szerint a háztartást vezette és nevelgetett. Sajnos testvérem volt de pár hapos korában meghalt. ① tehát gyakorlatilag egyedül nőttem fel. /B/

- (17) Tulajdonképpen nem nekem vannak terveim hanem a mostani osztályvezetőmnek ① ugyanis ez a munkakör ahol most dolgozom ez a tervstatisztikusoknál van tehát munkaköri leírást még nem kaptam a munkaerőgazdálkodási előadói tisztségemre vonatkozóan. /G/

A ① jel azt jelenti, hogy az intonációt, szünetet és a kötőszó szerepét figyelembe véve nem tudtam eldönteni, hogy egy vagy két megnyilatkozásról van-e szó. (Az elemzésbe újabb szempontokat és eszközfonetikai méréseket is be kell vonni.)

A beszédfonetikai elemek közül még a szünettel kívánok röviden foglalkozni. A beszéd folyamat hangsorok és szünetek folyamatos szekvenciája (SZENDE i.m. 125). Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy nyelvi szünetekről van szó, a beszéd folyamat ugyanis hangsorok és nyelvi funkcióval rendelkező szünetek folyamatos szekvenciája.⁸ A nyelvi szüneteknek különböző szerepük lehet a beszéd folyamatban. Funkcióik közül a legfontosabb a szerkezeti, tartalmi összefüggéseket megmutató tagolás (FÓNAGY, 1967. 322). A diszkurzusok megnyilatkozásokra történő szegmentálásához is a tagoló nyelvi szünetek ismeretére van szükség, éppen ezért tekintsünk most el a nyelvi szünetek egyéb funkcióinak ismertetésétől.⁹

A megnyilatkozásokat elválasztó szünetek hossza függ attól, hogy a két megnyilatkozás tartalma milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz. Akárcsak a lebegő intonáció, a megnyilatkozások közötti rövidebb szünet (a beszélő által hasonló szintaktikai környezetben tartott átlagos hosszúságú szünethez viszonyítva) is a két megnyilatkozás szorosabb összetartozását jelzi. A rövidebb szünethez, lebegő intonációhoz gyakran társul felgyorsított beszédtempó, és ezekben az esetekben igazán nehéz eldönteni, hogy egy több részből álló megnyilatkozásról, vagy pedig megnyilatkozássorozatról van-e szó. Vizsgáljuk meg a következő példát!

- (18) Bizalommal fordulnak hozzám. Erre szüksége van egy gyerekek szerintem. Mert mert ha csak azt a fegyelmet csak azt a azt a követelést meg azt a azt a rendet meg azt a tanulást csak ezt várja tőle az ember akkor valahogy hmm olyan olyan olyan hideg ez az egész szülő--gyerek kapcsolat① Én szerintem őö kell hogy legyen hát most rossz szó lesz de leereszkedjen az ember hozzájuk.
/D/

A ① jelnél a hanglejtés lebeg, a szünet rövidebb, mint amilyen szokott lenni a D adatközlőnél a megnyilatkozások végén, a beszédtempó is jól érzékelhetően felgyorsult. A (18)-ban azonban a megnyilatkozáshatár megállapításában segít az Erre szüksége van ... kapcsolat rész grammatikai és tartalmi teljessége. Az én szerintem kezdetű rész már új megnyilatkozás, amelynek mondanivalója azonban szorosan kapcsolódik az előző rész tartalmához. (Éppen ezt jelzi a szünet rövidsége, a lebegő intonáció és a felgyorsult beszédtempó is.)

4. Kitekintés

Az intonáció és a nyelvi tagoló szünet önmagukban nem bizonyultak elegendőnek a megnyilatkozáshatárok megállapításához, mint ahogy a kötőszók szerepének tisztázása sem elegendő önmagában. A három szempont együttes alkalmazása az esetek nagyobb részében elegendő volt a határmegállapításhoz, a kétes

esetek viszont azt mutatják, hogy a fenti három aspektuson kívül más szempontokat is figyelembe kell még venni. Tisztázni kell a többi beszédfonetikai elem (hangsúly, beszédtempó) szerepét, szemantikai-szintaktikai szinten a pronominalizáció, topic-comment tagolás szerepét, pragmatikai szinten azt, hogy a megnyilatkozáshatárok kitételénél milyen szerepet játszik a beszédhelyzet, és az, hogy milyen szociolingvisztikai réteghez tartoznak a kommunikáló felek, mi a kommunikáció célja. (Vö.: KÁROLY, 1970., 152, KABÁN, 1983. 99; BALÁZS, 1985. 157-165)

Az újabb szempontok felhasználásával elvégzett elemzés eredményeit ellenőrizni kell az anyanyelvi beszélőktől szerzett információk alapján. Az ilyen jellegű ellenőrzésnek pszicholingvisztikai tanulságai is lehetnek, megmutatathatja, hogy milyen stratégiákat alkalmaznak az anyanyelvi beszélők a megnyilatkozáshatárok megállapításánál, illetve távolabb tekintve a beszédértés során.

Lábjegyzet

1. TDK-dolgozatom teljes egészében terjedelmi korlátozások miatt itt nem jelenhet meg, a dolgozat másik része "A kötőszók szerepe a megnyilatkozáshatár-vizsgálatban" címmel a Néprajz és Nyelvtudományban (a XXX. kötetben) lesz olvasható.
A diszkurzusok építőelemei a megnyilatkozások, amelyek a szituáció szempontjából konkrét, kimondott (leírt) mondatok (KÁROLY, 1981. 49). A szóbeli diszkurzusok lejegyzése és tagolása során azonban sok esetben nehézséget jelent a megnyilatkozáshatárok megállapítása. A probléma megoldására vonatkozó szakirodalom rövid áttekintését ld. a Néprajz és Nyelvtudományban megjelenő dolgozatomban.
2. A riportrészletekből származó példákban csak a megnyilatkozáshatárt jelző írásjelet teszem ki, egyéb központosági jelet nem használok.
3. Vö.: KÁROLY, 1981. 58.
4. Vö.: MOLNÁR, 1984.
5. A beszédfonetikai elemek terminus technicust a WACHA (1973) által bevezetett szövegfonetikai elemek/eszközök terminus technicus helyett használom.
6. A hanglejtés vizsgálatakor általában három magassági pontot vesznek figyelembe szakaszonként: felső, középső és alappontot. A felső pontról az alsóra történő hirtelen süllyedés az eső hanglejtés, a felső pontról az alsóra történő fokozatos süllyedés az ereszkedő hanglejtés. Az alsó pontról a felsőre való hirtelen ugrás a szökő hanglejtés, az alsó pontról a felsőre való fokozatos felemelkedés az emelkedő hanglejtés. Az adott szakaszon belül az egyforma magasságban maradó hanglejtés a lebegő hanglejtés. (ld. MMNyR.I, 118)

7. A különböző érzelmek, attitűdök hanglejtésére ld. FÓNAGY—MAGDICS i.m. 183-280.
8. Fontos a nyelvi és a nem nyelvi (hezitációs) szünet szétválasztása, mert az előbbi a beszéd folyamat szerves részének tekintendő, az utóbbi pedig idegen tőle, megszakítja. Az általam ismert szakirodalom nem teszi meg ezt az éles megkülönböztetést, és a hezitációs szünetet is a szünet egyik fajtájaként kezeli.
9. A nyelvi szünet egyéb funkcióira ld. FÓNAGY, 1967.; SALLAI-SZENDE, 1975; SZENDE 1976. 127-136.

A hivatkozások feloldása

- BALÁZS, 1985 = Balázs János: A szöveg. Gondolat Kiadó, Bp., 1985.
- BARTÓK, 1974 = Bartók János: Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hanglejtésben (Egy kísérlet tanulságai). ÁNyT. X. (1974) 5-19.
- FÓNAGY, 1967 = Fónagy Iván: Áthajlás, szünet, szerkezet. NyK, 69, (1967) 313-343.
- FÓNAGY-MAGDICS, 1967 = Fónagy Iván—Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.
- KABÁN, 1983 = Kabán Annamária: Mondatszerkezeti sajátosságok Apáczai, Melius és Pápai Páriz műveiben.. Nyelvészeti Tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1983. 99-109.
- KÁROLY, 1970 = Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
- KÁROLY, 1981 = Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Népr.Nytud. 24-25, (1980-81) 49-65.
- MACLAY—OSGOOD, 1977 = MacLay, M.—Osgood, Ch.E.: Hezitációs jelenségek a spontán angol beszédben. In: Pléh Csaba /szerk./: Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1977. 97-132.
- MOLNÁR, 1984 = Molnár Katalin: A nemverbális kommunikáció és a hiányos szerkezetű mondatok. Egyetemi szakdolgozat, Szeged, 1984.
- MMNyR, = Tompa József /szerk./: A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan). I-II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961-62.

- SALLAI—SZENDE, 1975 = Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. MNyTK, 143.sz. Bp., 1975.
- SZENDE, 1976 = Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó Bp., 1976.
- WACHA, 1973 = Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. NyK. 75, (1973) 77-102.